

ЕТНОГРАФІЯ, МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 930.2:94(477.41):664.7.05"18/19"

Олена Жам
(Переяслав)

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ МЛИНАРСТВА ЖИТОМИРСЬКОГО ПОВІТУ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано джерела, що містять відомості про борошномельне виробництво Житомирського повіту Волинської губернії ХІХ – початок ХХ ст. Зроблено висновок про інформаційний потенціал окремих груп джерел. Доводиться теза про значимість комплексного залучення різних видів джерел для вивчення означеної проблематики.

Ключові слова: млин, борошномельне виробництво, Житомирський повіт, джерела, дослідження.

Одним із основних занять населення Житомирського пов. Волинської губ. у ХІХ – на початку ХХ ст. було землеробство, яке спеціалізувалося на переробці сільськогосподарської продукції, насамперед зерна, млинарським способом. Попри свою значущість, окреслена проблема ще не була предметом спеціального джерелознавчого вивчення. Дослідження будь-якої історичної проблеми не може обійтися без залучення джерел та їх аналізу. Дана проблематика потребує застосування широкого кола опублікованих і неопублікованих джерел. Їх аналіз, з'ясування джерельного потенціалу окремих видів видань і є метою цієї статті.

Основою джерельної бази проблеми є економічно-статистичні й довідкові видання: загальноімперські статистичні збірники, огляди і довідники, в яких містяться історико-статистичні огляди борошномельної промисловості; збірники та огляди галузевих статистичних матеріалів (щорічники по переробній промисловості, покажчики підприємств по окремих галузях); губернські і повітові статистичні довідники. В них наведена різноманітна статистична інформація про місцезнаходження млинів, їх власників, орендарів, потужність парових двигунів, кількість робітників, річний обсяг помелу, суму виробництва.

Серед довідкових загальноімперських видань багатством фактичного матеріалу виділяється статистичний збірник «Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации», який виходив у 1895–1912 рр. У ньому зазначені відомості про промислові млини: власників, чисельність робітників, потужність двигунів, місцезнаходження. Для прикладу наведемо дані про млини Житомирського повіту за 1902 р. [5, с. 207–210]:

Власник	Місцезнаходження	Відомості про млин
Варваров Кирило Іванович	м. Житомир, вул.Набережна	14 роб.
Холоденко Хиня-Сима Янк.	м. Житомир, Сінна площа	18 роб., пар. дв. 20 к.с., 20 000 пд.
Холоденко Хиня-Сима Янк.	м. Житомир, вул. Вільська	39 роб, пар. двигун 50 кін. с.
Аненкова Євгенія Гаврилівна	с. Синівка	10 роб.
Арндт Юл.-Сам. Юл.	ур. Черемошня	17 роб., пар. двигун 16 кін. с.
Бальшин Мошко Рувинович	м. Нова Котельня	-
Берендт Мих. Март.	с. Стара Гуда	-
Бергштрейзер Адол. Іог.	с. Березівка	пар. двигун 16 кін. с.
Бронфман Гершон Вольфович	с. Антонівка	10 роб.
Брофман Лейб Беркович	с. Сали	пар. двигун 48 кін. с.

Вахромєєва Василів.	Агрипина	с. Коротинака	20 роб.
Гантмахер Рувін-Шмуль Арон.		м. Чуднів	-
Гласко Вікторина		с. Старосілля	-
Гольдберг Нісель Шліомович		м. Ушомир	-
Ірасек Іосіф Вячеславович		м. Левків (2 млини)	-
Каленський Ів. Карл.		с. Кашарищі	-
Карант Абр. Юдж.		с. Бараші	-
Котляр Нухи-Сруль Симх.		с. Горошки	пар. двигун 16 кін. с.
«Куликовського Ник. Ник. наследн.»		с. Рея	-
Лев Лейб Нухимович		м. Андрушівка (2 млини)	-
Луцько-Житомирського римо-католического Архієрейського дому		с. Стара Рудня	-
Маврогордато Матвій Микол.		с. Рудня Городище, 2 млини	-
Мазаракі Вікентіїв.	Констанція	с. Райки	-
Наружний Бенціон-Янк. Лейб.		м. Івниця	-
Нухимзон Бенціон Абр.		с. Пединки	-
Підгірська Августина Север		с. Будища	8 роб., пар. двигун 75 кін. сил
Рузький Павло Вітович		с. Рудня	17 роб., пар. дв. 45 кін. сил
Рузький Павло Вітович		с. Вили	8 роб.
Рибицький Ігн. Ал-єв		с. Скоморохи	-
Сегаль Дав.-Бер. Міхел.		с. Сорочин	пар. двигун 53 кін. сили
Сеницький Степ. Алдр.		с. Карпівці	-
Терещенко Фед. Фед.		м. Мошківці	-
Трежецяк Мечисл. Мих.		с. Волосівка	8 роб., пар. двигун 65 кін. сил
Шпрингер Сам. Христоф.		м. Горошки	20 роб., пар. дв. 45 кін. сил

За інформативністю виділяються довідники «Весь Юго-Западный край...» за 1907 і 1913 рр., в яких наведені дані про борошномельні млини Житомирського пов. До переліків потрапили не лише великі промислові млини, а й невеликі млини господарського призначення. Стосовно значних млинів – наведено дані про кількість задіяних на виробництві робітників і річну суму виробництва. У довіднику за 1907 р. наведені дані про 114 млинів Житомирського пов. [3, с. 247–262]:

Власник	Місцезнаходження млина	Характеристика
Варваров Кирило Іванович	м. Житомир, р. Тетерів, Набер.	16 роб., 14 700 крб.
Спадкоємців Холоденка	Мойсея м. Житомир, Вільське шосе	30 роб., 321 000 крб.
Спадкоємців Холоденка	Мойсея м. Житомир, Сінна площа	20 роб., 21 500 крб.
Аненкова Євгенія Гаврилівна	с. Соснівка	-
Арендт Юліан Романович	с. Березівка	20 роб. (3 діти), 132 000 крб.
Арендт Юліус Юліанович	с. Березівка, ур. Піщанка	-
Банов Микола Антонович	с. Семенівка	-
Банов Микола Антонович	с. Гарнишівка	-

Спадкоємці Бентковської	Антон.	с. Рудня Грабівська	-
Берендт Михайло Мартинович		с. Стара Буда	-
Берштресер		с. Березівка	-
Богуші Іосіф і Станіслав		ур. Рафалівка	-
Богуші Іосіф і Станіслав		с. Могачів	-
Буржинський Матв. Карпович		с. Бурківці	-
Вахрамеева Василівна	Аграфена	с. Коротинка	10 роб., 10 000 крб.
Веремьєнкова Марія Іванівна		с. Кілки	-
Вержбицька Ядвіга Карлівна		х. Гуйва	-
Весельський Станіславович	Іосіф	с. Шнерка	-
Вігура Вікт.		с. Бураки	-
Гижинська Ядвіга Іванівна, оренд. Горенштейн Соломон Давидович		с. Пединка	18 роб., 150 000 крб.
Гижинський Флор. Іванович		с. Краснопіль	-
Глазко Вікторіна Оскарівна		с. Старосілля	11 роб., 45 000 крб.
Глінка Василь Матвійович		с. Тартак-Луковецький	-
Головіна Олександра		с. Грабівка	-
Гончар Катерина Іванівна		с. Ольшанка	-
Готтесман Хаїм Ушерович		м. Ушамір	-
Гулевич Наталія Миколаївна		м. Янушпіль	-
Гулинський Павло Йосипович		х. Поповичка	-
Гулинський Павло Йосипович		с. Карвинівка	-
гр. Дзялинська Людв. Брон.		с. Головинське	-
гр. Дзялинська Людв. Брон.		с. Железняки	-
Добровольський Карл Микол.		с. Мала Волиця	-
Дуриліни Михайло і Андрій		с. Фрисарка	-
Дуриліни Михайло і Андрій		с. Рудня-Городище вер.	-
Дуриліни Михайло і Андрій		с. Рудня-Городище ниж.	-
Езерська		х. Гуйва	-
Езерський Людвіг Ген.		с. Янківці	-
Житомирський кафедральний собор		с. Рудня Стара	-
гр. Замойська Альберта Іванівна		с. Лихосілка	-
гр. Замойська Альберта Іванівна		с. Молочки	-
Товариство селян		с. Краснопілля	-
Овсяннико-Куликівський Микола		с. Рея	-
Панаєв Тимофійович	Владислав	с. Садки	-
Піотровський Алнд. Альб.		с. Дриглове	-
Підгірська Август. Сев.		с. Слободища	14 роб., 8 800 крб.
Підгірські		х. Порохня	-
Ромер Ад. Іванович		с. Велика Волиця	-
Роцишевська Але-ра		х. Столпів	-
Рузький Павло Вітович		с. Рудня Пошта	19 роб., 175 000 крб.

Рузький Павло Вітович	х. Вили	-
Рибицький Ігнатій Олексійович	с. Скоморохи	
Савицький Іван Іванович	с. Лісна Рудня	
Савицький Станіслав Вітович	с. Бейзимівка	
кн. Святополк-Мирський	с. Галієвка	
Собищанські Евеліна Вікторівна	с. Пилипки	
Стецька Аделія Матвіївна	с. Бищукуси	
Сульжинська Ольга Мик.	х. Морочівка	
Сеницький Степ. Анд.	с. Карпівці	
спад. Федора Артем. Терещенка	с. Подолянка	
спад. Федора Артем. Терещенка	с. Великі Коровинці	
спад. Федора Артем. Терещенка	с. Пилипи	
спад. Федора Артем. Терещенка	с. Красногірка	
спад. Федора Артем. Терещенка	с. Голодьки	
спад. Федора Артем. Терещенка	с. Нехвороща	
спад. Федора Артем. Терещенка	с. Котлярівка	
спад. Федора Артем. Терещенка	м. Червоне (2 млини)	
Терещенко Олександр Миколайв.	с. Баласова Грабівка	
Терещенко Микола Артемович	с. Нова Котельня	
Терещенко Микола Артемович	с. Гальчин	
Терещенко Микола Артемович	с. Андрушівка	
Терещенко Микола Артемович	с. Кошариця	
Імеретинська Катерина	с. Красносілка	
Калінський Станіслав	с. Жеребки	
Керенвський	с. Швейківка	
Ковалевський Федір	с. Городища	
Козер Харитон	х. Вили	
Колошин Микола	с. Псища	
Ледоховський Антон	м. Кодне	
Ледоховський Антон	с. Закулісівка	
Ледоховський Карл	с. Солотвин	
Лик Людвиг	с. Лесовщина	
Лисковацький Витовт	с. Ситківці	
Лукашевич Емілія	с. Зелениця	
Мавраорд Матвій	с. Дениші	
Мавракордато Матв.	с. Рудня-Гутка	
Мазаракі Вік.	м. Райгородок	
Мазаракі Константин	с. Райки	
Малинівська	с. Мотовилівка	
Малинівський Казимир	с. Млинища	
Малинівський Константин	с. Хижинці	
Масленникова Аделаїда	с. Рудня-Годоха	

Млинівський Ер.	с. Буки	
Миклашевський В.	с. Озадівка	
Муравйов Як.	с. Рудня Ковальська (2 млн)	
Мяновський	с. Пряжево	
Нератова	с. Іванків	
гр. Нірод Анастасія	с. Бистре	
гр. Нірод Анастасія	м. Левків	
гр. Нірод Софія	с. Троща	
гр. Нірод Софія	с. Пустоха	
гр-ф Нірод Макс.	с. Городища	
Товариство селян	с. Гацьківка	
Тиде Авг.	с. Прутівка	
Тржецяк Миг.	с. Голосівка	8 роб., 75 000 крб.
гр. Тишкевич	с. Білки	
Іос. Оскар	с. Рудня-Білковська	
Іос. Оскар	с. Росполля	
Ферцер Луз.	с. Малі Горошки	
Фиркс	с. Барткова-Рудня	
Чешейко-Сохацька Юз.	с. Малий Браталів	
Шашкевич Мих. Ів.	с. Педини	
Шпінгер Самуїл	м. Горошки	
Шпінгер Готліб	с. Сорочин	

У довіднику «Весь Юго-Западный край...» за 1907 р. окрім млинів згадуються також фірми, які торгували «млинарськими приналежностями»: Хаїма Ланди та Городинської в м. Житомир [3, с. 255].

Більш детальну інформацію про млини Житомирського повіту містить видання «Весь Юго-Западный край...» за 1913 р.: зазначено вид млинів (паровий, водяний, газогенераторний), наявність орендарів, річний виробіток борошна або сума виробництва [3, с. 693–713]:

Населений пункт	Вид млина	Власник	Орендарі	Роб	Річ. вир, пуд
м. Житомир, Велика шосейна дорога, власний дім	Вод.	Варваров Кирило Іванович	Лейб Зозовський, Арон Венцель, І. Шуф, І.Б. Торчинський	18	17 000 крб.
м. Житомир, Дубенська вул., власний дім	-	Яків Громадецький і Константин Реусь	-	5	-
Житомир, Велика шосейна дорога	Пар.	Моїсей Холоденко і Хаїма спадкоємці, власний дім	-	29	239 927 крб.
м. Житомир, вул. Петербурзька, 18	Пар.	Моїсей Холоденко і Хаїма спадкоємці	-	18	70 000 пд.
м. Житомир, Стара Рудня	Вод.	Алдер Фіш. Черкес	-	3	60 000 пд.
м. Андрушівка	Вод.	А.Н. Терещенко	П.І. Лев	4	204 400 пд.

с. Бараші	Газо-ген.	В.А. Наберо	Едв. Нейч	1	14 000 пд.
с. Бейзимівка	Вод.	І.В. Савицький	Е. Тепман	1	8 000 пд.
с. Березівка	млин	Адольф Адольфович Берштрейзер	-	3	6 000 пд.
с. Браталов Великий	Вод.	І.В. Пухкий	Маніліс	1	11 000 пд.
с. Бурківці	Вод.	Ф.К. Буржинський	-	1	8 000 пд.
с. Бистри	Вод.	А.Ф. Нірод	-	1	6 000 пд.
с. Волиця Вел.	Вод.	А.І. Ромер	-	1	10 000 пд.
с. Волиця Мал.	Вод.	Товариства селян	-	1	6 000 пд.
с. Галіївка	Вод.	кн. І.Н. Святополк-Мирський	Я.У. Фельдман	1	6 000 пд.
с. Гальчин	Вод.	А.Н. Терещенко	І. Кравчук	1	29 200 пд.
с. Годиха	Вод.	Ф. Кинь	-	2	5 440 пд.
с. Головинка	Вод.	Волинське відділення селянського поземельного банку		2	10 500 пд.
с. Городище	Вод.	Ф.І. Ковалевський	-	2	25 500 пд.
м. Горошки	млин	Шпрінгер Дав. Сам.	-	3	15 000 пд.
х. Гуйва	Вод.	А. Езерська	-	3	49 000 пд.
с. Демчин	Вод.	А. Аненкова	-	3	17 000 пд.
с. Дриглів	Пар.	А.Ф. Пивоцький		9	176 000 пд.
с. Дриглів	Пар.	К.К. Римвид-Мицкевич, управитель І. Погоський, двигун 58 кінських сил		-	-
с. Дубица	млин	М.Ф. Михельсон, орендар С.М. Зак, управитель М.А. Андрейс, двигун 60 кін. сил.			164 000 пд.
х. Железняк	Вод.	Волинське відділення селянського поземельного банку		3	20 500 пд.
с. Заброддя	млин	Ш. Глазман, І. Виговський, Г. Ліневич	-	3	-
с. Злобичі	млин	К. Коллер і К. Вердецький	-	2	14 000 пд.
с. Іваньків	Вод.	М.В. Тарасевич	Б. Наружний	1	10 000 пд.
с. Карвинівка	Вод.	І. Гуминський	-	3	8 400 пд.
с. Карпівці	Вод.	С.А. Сеницький	-	3	8 000 пд.
с. Катеринівка	млин	М. Орлов	-	6	10 400 пд.
с. Кмитів	вальц.	М.А. Сумовський. Двигун 44 кін. сил		-	120 000 пд.
м. Кодня	Вод.	А.А. Ледоховський	Вайнштейн	1	5 000 пд.
с. Кілки	Вод.	спадкоємців Марії Семенівни Веремьєнкової		4	16 000 пд.
с. Колтунівка	Вод.	кн. Е. Імеретинська	-	2	680 пд.
с. Коровинці Вел.	млин	спакоємців Ф.А. Терещенка		7	10 800 пд.
х. Коротинка	паровий	Н.В. Олександровський	Мошко Бельман, Берко Зіндер	6	12 000 пд.
с. Кошарища	Вод.	А.Ф. Терещенко	-	1	6 000 пд.
с. Красногірка	Вод.	спадкоємців Ф.А. Терещенка		2	6 640 пд.
м. Краснопіль	Вод.	Е.В. Мазаракі	-	1	5 000 пд.

с. Крем'янка	млин	Г.Е. Гаак	-	2	5 000 пд.
с. Крошня	млин	А.А. Аршиневський	-	6	150 000 пд.
с. Крошня	млин	Володимир Генфель	-	3	6 000 пд.
с. Левків (2 шт.)	Вод.	А.Ф. Нірод	Іосіф Вячеслав. Ірасек	2	10 000 пд.
м. Ліщин	Вод.	Казимир Іосіфович Невмерщицький		-	-
с. Лихосілка	Вод.	А.І. Замойська	-	1	5 000 пд.
с. Людвиківка	Пар.	Едуард Давидович Найг		-	-
с. Лісовщина	млин	С.В. Браун	-	2	12 000 пд.
с. Ляхівці	млин	Е.Р. Вержихівська (Домбровська)		2	10 000 пд.
с. Мороченка	Пар.	І.Ю. Арндт	-	8	36 500 пд.
с. Молочки	Вод.	А.І. Замойська	-	1	5 000 пд.
с. Мотовилівка	Вод.	Л.Л. Малиновський	М. Рибалов	1	12 000 пд.
м. Нехворощ	Вод.	Ф.Ф. Терещенко	Вільчинський	1	29 200 пд.
с. Пединка	Пар- вод.	С.Д. Горштейн і С.З. Гринфельд		10	120 000 пд.
х. Піщанка	Пар.	Юліус Готлібович Арндт		-	-
с. Подолянці	Вод.	Ф. Терещенко	-	2	8 000 пд.
х. Порохівня	Вод.	барони Бідгірські	А. Петрасевич	3	10 200 пд.
с. Пражев	Вод.	К. і Б. М'яновські	-	2	60 000 пд.
с. Псища	Вод.	О. Огринович	-	1	6 000 пд.
с. Пугачівка	Вод.	К.К. Одинець	-	1	6 000 пд.
м. Пуліни	Пар.	Юліус Арндт	Оскар Штейнгауер і Шмуль Вольф. Дихне	-	-
х. Пустоха	Вод.	С.Ф. Нірод	-	1	8 000 пд.
м. Пятка	Вод.	спадкоємці Ф. Терещенка	Нухим Лев	2	6 400 пд.
м. Райгородок	млин	К. Мазаракі	-	3	5 000 пд.
м. Райгородок	млин	бар. М. і М. Нафтулович-Бронштейн, двигун 30 кін. сил		-	20 000 пд.
с. Райки	млин	Влад. Фад. Мазаракі	Абрам Ярошецький	16	68 650 пд.
сл. Рафалівка	Вод.	К.К. Одинець	-	1	6 000 пд.
с. Рея	млин	Г.Н. Овсяник- Куликівський	Абрам Заславський	5	8 000 пд.
с. Рудня- Городище, 2 шт.	Вод.	А.К. Орловський і А.К. Вірська	Сигизм. Хом. Риковський	7	95 000 пд.
с. Рудня- Ковалівська	Вод.	Н.Я. Муравйова	Хава Зак	1	10 000 пд.
с. Рудня-Пошта	Пар.	Г.Н. Глінка	Мошко Карантбайвель і Давид Варшава	20	120 000 пд.
с. Рудня Стара	Вод.	А. Шубе	Казимир Баллот	3	12 400 пд.
с. Сінгурі	Пар.	А.І. Бубнов	-	2	50 000 пд.
с. Скоморохи	Вод.	І. Рибицький	-	1	8 000 пд.
с. Слободище	пар- вод.	В.С. Підгорський	А. Петрасевич	15	400 000 пд.

Сорочанка	Пар.	А.І. Берштрейзер	-	5	25 000 пд.
с. Соснівка	Вод.	Є. Аненкова	-	6	85 300 пд.
с. Соснівка	Пар.	Г. Рожковський	-	12	288 000 пд.
с. Старосілля	млин	В.О. Гласко	Д.Г. Варшавер	12	62 400 пд.
с. Студениця	млин	М. Бударавський	-	2	30 000 пд.
с. Троща	Вод.	С.Ф. Нірод	-	2	15 000 пд.
м. Ушомир	Вод.	С.У. Богуш	Нісель Гольберг	2	24 000 пд.
с. Фрисарка	Вод.	Я. Ярмолевич	-	3	40 000 пд.
с. Черемошне	Вод.	Ю.Ю. Арндт	-	2	160 000 пд.
м. Черняхів	Газ-ген	І. Розенберг і С. Митник		4	10 000 пд.
м. Чуднів	Вод.	Макс. Михельсон	-	7	28 800 пд.
с. Швейківка	вальць.	Г. Рожківський	Ремез, двигун 120 кін.с.		
с. Шнеєрка	Вод.	спад І. Весельського	-	5	31 200 пд.
с. Шнеєрка	Вод.	П. Гуминський	-	3	6 800 пд.
с. Шадура	млин	Іось Мар	-	2	10 000 пд.
с. Шумськ	млин	Н.В. Олександровський, поштова адреса Житомир, поштова скринька №112		20	6 000 пд.
с. Юліанівка	Пар.	Ю.Ю. Арндт	двигун 50 кін.с.	-	200 000 пд.
м. Янушпіль	Вод.	А.І. Замойська	-	1	5 000 пд.
м. Янушпіль	Пар.	Л.А. Харитонов	двигун 50 кін.с.	-	300 000 пд.
м. Янушпіль	-	Стромилівське товариств селян		1	5 000 пд.

Серед довідникових джерел для вивчення млинарства Житомирського пов. досліджуваного періоду певний інтерес має «Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским», укладений 1881 р. П.А. Орловим за офіційними даними Департаменту торгівлі і мануфактур. Укладач до переліку вніс лише три борошномельні підприємства із Житомирського пов.: 1) паровий млин землевласника Антона Паля в м. Пулини; 2) землевласника Добржинського в с. Стара Буда; 3) землевласниці О. Пилецької в с. Старчанка. На всіх трьох млинах діяло по два вальцеві станки і працювало по два робітники. На першому впродовж року було виготовлено 5 000 пуд. борошна, на другому – 4 000 пуд., на третьому – 12 800 пуд. Інші, існуючі в той час у Житомирському пов. борошномельні млини, до переліку не потрапили. Причину цього пояснив сам автор: «Сведения имеющиеся в Департаменте Торговли и Мануфактур о производствах, близко соприкасающихся с сельским хозяйством, каковы мукомольное и крупяное, сравнительно с другими производствами фабричной и заводской промышленности страдают большою неточностью и полнотою [28, с. 402]. Цікаво, що до наступного перевидання «Указателя фабрик и заводов Европейской России» (1894) А.П. Орлова взагалі не увійшли млини Волинської губернії й Житомирського пов. Зокрема [9].

Аналогічний з попередніми довідниками характер має видання «Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России» за 1907 р., до якого також увійшло лише три борошномельні млини із Житомирського пов.: 1) Ю.Ю. Арндта в с. Березівка, паровий, збудований у 1883 р.; 2) К.І. Варварова в м. Житомир, 12 робітників; 3) А.В. Вахромеевої в с. Коротинка, фарфоро-вальцевий, збудований у 1885 р., 16 роб. [1, с. 98–100].

Довідниковий характер мають видання «Свод статистических данных о действующих в Европейской России мельницах» (1895), «Список мукомольных мельниц России в 1908 году, Ч. 1. Товарные мельницы» (1909), «Мукомольное дело в России: настольная справочная

книга...» (1909) [34; 35; 15]. До них увійшли лише окремі найбільші промислові млини досліджуваного регіону кін. XIX – поч. XX ст., про які згадувалося вище.

Важливе місце у джерельній базі проблеми займають економіко-статистичні й довідникові видання по Волинській губернії: «Обзоры Волынской губернии» (1886–1915) та «Памятные книжки Волынской губернии» (1887–1917). Вони містять значний статистичний матеріал, зібраний Волинським губернським статистичним комітетом, й, незважаючи на окремі недоліки, наприклад відсутність єдиного принципу збору даних, в цілому, відображають реальну картину стану розвитку борошномельної галузі Житомирського пов. наприкінці XIX – на поч. XX ст. Структура повідомлень у цих виданнях однотипна: вказується кількість борошномельних млинів загалом у повіті та окремо в м. Житомир, чисельність зайнятих на виробництві робітників, середня річна сума виробництва, обсяги виготовленої продукції, рідше поіменний перелік власників великих млинів. Проілюструємо зазначене конкретними прикладами.

Борошномельне виробництво Житомирського повіту за даними видання «Обзоры Волынской губернии» [16–27]:

м. Житомир				Житомирський повіт		
1895 рік						
Вид млин.	К-сть	Робіт	Річна сума вироб.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	3	50	478 065 крб.	8	82	342 706 крб.
водяні	2	15	122 300 крб.	11	126	605 230 крб.
1899 рік						
Вид млин.	К-сть	Робіт	Річна сума вироб.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	2	27	326 650 крб.	9	77	249 639 крб.
водяні	2	9	81 300 крб.	34	157	194 682 крб.
1903 рік						
Вид млин.	К-сть	Робіт	Річна сума вироб.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	2	48	320 640 крб.	9	25	21 205 крб.
водяні	1	8	6 500 крб.	48	184	617 285 крб.
1906 рік						
Вид млин.	К-сть	Робіт	Річна сума вироб.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	2	45	45 500 крб.	21	113	118 350 крб.
водяні	-	-	-	44	112	221 337 крб.
1907 рік						
Вид млин.	К-сть	Робіт	Річна сума вироб.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	2	47	247 450 крб.	8	104	490 129 крб.
водяні	1	55	200 000 крб.	1	19	5 849 крб.
1909 рік						
Вид млин.	К-сть	Робіт	Річна сума вироб.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	3	66	605 000 крб.	35	265	2 047 900 крб.
водяні	-	-	-	87	153	1 244 045 крб.
1910 рік						
Вид млин.	К-сть	Робіт	Річна сума вироб.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	3	66	605 000 крб.	35	265	2 047 900 крб.
водяні	-	-	-	87	153	1 244 045 крб.

1911 рік						
Вид млн.	К-сть	Робіт	Річна сума вироб.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	3	66	605 000 крб.	36	270	2 072 900 крб.
водяні	-	-	-	87	153	1 244 045 крб.
1912 рік						
Вид млн.	К-сть	Робіт	Річна сума виробн.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	3	66	605 000 крб.	36	273	2 072 400 крб.
водяні	-	-	-	87	153	1 244 045 крб.
1913 рік						
Вид млн.	К-сть	Робіт	Річна сума виробн.	К-сть	Робіт.	Річна сума вироб.
парові	7	61	631 600 крб.	32	166	1 184 051 крб.
газові	-	-	-	2	5	56 000 крб.
водяні	-	-	-	68	142	1 268 880 крб.

Зрідка огляди Волинської губернії містять оціночні судження губернаторів щодо стану млинарства в регіоні. Так, наприклад, в «Обзоре Волынской губернии за 1885 год» зазначено: «Мельницы, леса, рыбные ловли, перевозочные средства, кустарная промышленность, хлебная и мясная торговли, ремёсла, подряды, поставки, почты, всё находится в руках евреев, без участия которых экономическая жизнь христианского населения немыслима...» [16, с. 11]. Подібні висловлювання містяться у звіті губернатора за 1886 р.: «Мельницы, леса, рыбные ловли, перевозочные средства, кустарная промышленность, хлебная и мясная торговли, ремёсла, подряды, поставки – всё находится в руках евреев, а христианское население так сжилося с этим, что не видно в нём ни малейшего начала стать на почву промышленности и ремёсел» [17, с. 15]. Ідентичне формулювання міститься у звіті Волинського губернатора за 1891 р., який зберігся у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві [42, арк. 43 зв].

Найширший арсенал доступних серійних довідників по Волинській губ., які містять відомості про млини Житомирського пов., – «Памятные книжки Волынской губернии». Для прикладу наведемо дані за 1897, 1900, 1901, 1907 рр. [30; 31; 32]:

Власник	Адреса	Орендар	Вид млина	Дата будів.	К-сть роб.
Генчирон Е.І	с.Ольшанка	-	паровий	-	7
Гижицька Я.	с. Подинки	С. Горенштейн	-	-	11
Мазараки К.В.	с. Райно	-	Водяний вальцьов.		3
Мирович І.В.	с. Швейківка	Л.А. Росновський	вальцьовий		5
Нірод С.Ф.	с. Троїці	Ягелович	водяний		5
Підгірська А.С.	с. Слободин	-	Вальц. борошном.		17
Рузький П.В.	с. Рудня	-	Паровий валь.	1896	26
Терещенко Ф.А.	с. Б. Коровинці	-	паровий	-	10
Тржецяк М.М.	с. Волосовня	Ортенберг	вальцьовий		8
Спад. Холоденко Моїс. Хаїм.	м. Житомир	-	Паровий вальцьовий	1894	38

Спад. Холоденко М.Х.	м. Житомир	-	Пар. борошном.	1857	30
Четирніли	с. Дубище	І. Грушні	борошномельний вальцьовий	-	10

1900 р.	м. Житомир			Житомирський повіт		
Вид млинів	К-сть	Чис. робіт.	Сума вир.	К-сть	Чис. робіт.	Сума вир.
Парові	2	27	326 650 крб.	9	77	249 630 крб.
Водяні	2	9	81 300 крб.	34	157	194 682 крб.
1901 р.	м. Житомир			Житомирський повіт		
Парові	2	43	364 050 крб.	10	61	148 180 крб.
Водяні	2	2	15 180 крб.	45	198	289 639 крб.

Млини Житомирського пов., які підлягали нагляду фабричної інспекції в 1907 р.

Місцезнаходж.	Власник	Роб.	Сума вироб.	Пошт. адреса
м. Житомир	Спадкочемці Мойсея Холоденка	32	317 400	Житомир
м. Житомир	Спадкочемці Мойсея Холоденка	23	19 300	Житомир
м. Житомир	Кирило Іванович Варваров	16	10 400	Житомир
с. Рудня-Пошта	Павло Витович Рузький	19	175 000	Рудня-Пошта
с. Слободище	Августина Северинівна Підгірська	14	28 400	Демчин
с. Дриглів	Антон Францевич Пивоцький	16	20 000	Чуднів
х. Березівка	Юліан Юліанович Арндт	20	13 200	Рудня
с. Пединки	Ядвига Іванівна Гижицька	20	166 000	Любарь
с. Старосілля	Викторина Оскарівна Гласко	11	15 000	Червоне
с. Коротинка	Агрипина Василівна Вихромеева	18	16 000	Житомир
х. Вили	Павель Витович Рузький	19	2 000	Житомир
с. Крошня	Андрій Ал-идров Арщевський	20	25 000	Житомир

Окремі відомості про млинарство Житомирського повіту середини XIX ст. розкриті у довіднику «Военно-статистическое обозрение Российской империи», підготовленому офіцерами Генерального штабу російської армії (том 10, Південно-Західні губ., част. 3, Волинська губ.). Він включає різну інформацію про природні умови краю, поклади і видобуток жорнового каменю, середні ціни на зерно і борошно, стан промисловості й торгівлі, шляхи сполучення тощо. Зокрема, при розгляді водних шляхів сполучення, згадуються млинові греблі на р. Тетерів в м. Чуднів і с. Бейзимівка та ін., які заважають судноплавству та сплаву деревини [4, с. 46]. Однією із найбільш інформативних праць для нашого дослідження є військово-статистичний огляд Волинської губ., підготовлений підполковником Генштабу російської армії О.Ф. Забеліним за даними, зібраними у 1883–1884 рр. офіцерами Генерального штабу Київського військового округу. За підрахунками автора у 80-их рр. XIX ст. у Житомирському пов. нараховувалося 483 млини. З них: 14 – парові (в них 432 постави), 214 – водяні на 477 поставів, 248 – вітряні на 248 поставів, 7 – кінні топчакі (кожен на 1 постав). Для порівняння, всього у Волинській губернії нараховувалося 3344 млини, з яких 40 парові, 1896 водяні, 1339 вітряні, 70 топчаків. З 483-ох млинів Житомирського пов. діяло 469 млини (решта 14 млинів не працювали). На діючих млинах встановлено 732 постави (в середньому 1,56 постави на млин). В середньому 1 млин припадав на 376 чоловік, а один постав перемелював 752 четврті зерна впродовж року при річній потребі 2 четврті на одного жителя [8, с. 301–302]. На основі широкого кола джерел та матеріалів автор зробив ряд

узагальнених оцінок стану млинарства Волинської губ. у 80-их рр. ХІХ ст., які актуальні також і для млинарства Житомирського пов. Більша половина млинів губернії водяні, понад 40 % – вітряні, невелика кількість кінних топчаків і лише 1,1 % – парові. Кожен постав водяного млина за добу може перемолоти 6–8 четвертей зерна, вітряного і кінного – 4 четверті. Середній час дії водяних млинів 7 місяців, вітряків 5 місяців, кінних – 300 днів. Таким чином, якщо кожен постав діє в середньому півроку і перемелює 6 четвертей за добу, виходить, що один постав за рік може перемолоти 1080 четвертей. Більшість млинів дрібні (на 1 постав) з невеликою кількістю робітників (1–3) і незначним об'ємом виробництва, розташовуються переважно у сільській місцевості, вироблена продукція збувається на місці [8, с. 302–303]. Великих млинів, які характеризуються значним об'ємом виробництва, небагато. До таких належать 1 паровий і 2 водяні млини в Житомирі [8, с. 353]. Майже половина млинів (45 %) у руках євреїв, росіянам належить 25 %, млинів, полякам – 18 %, німцям і чехам – 7 %. При млинах, зазначає автор, здебільшого немає ні комор, ні навісів для зберігання хліба, тому під час заїзду на млин кількох возів одночасно під час дощу хліб неминуче намокне. За помел селяни зазвичай платять 1/10 частину завезеного хліба. В деяких місцях за помел беруть по 60 коп. за чверть борошна і 40 коп. за чверть круп [8, с. 302–303].

Неабияку цінність для нашого дослідження має праця відомого статистика й економіста Ю.Е. Янсона «Хлебная торговля на Волыни», яку він підготував у 1867–1868 рр. під час експедиції по дослідженню хлібного виробництва й торгівлі в Південно-Західному краї. За свідченням автора, центром хлібної торгівлі у Волинській губ. був Житомир: місцеві торговці, переважно євреї, здійснюють великі закупки зернового хліба (жито, пшениця) у Новоград-Волинському і Заславському пов. Волинської губ. та Бердичівському й Сквирському пов. Київської губ., який потім перемелюється на млинах міста і його околиць. Пшениця, окрім того, продається зерном власникам млинів, але великі крупчатки, які приділяють значну увагу якості зерна, рідко купують його у євреїв, частіше – напряду в економіях. Наприклад, п. Ляшков, власник великої крупчатки в Житомирі, лише зрідка купує зерно у євреїв і то з великою обережністю: по-перше ніколи не дає єврею завдаток, а по-друге намагається довідатися все про товар, і платить, коли зерно вже навантажене на вози [51, с. 214, 219]. Автор згадує про дві великі крупчатки, які діяли у 60-их рр. ХІХ ст. в Житомирі: парова крупчатка Мещинського на 6 поставів, збудована у 1859 р., та один з найкращих млинів у Житомирі – крупчатка Г. Ляшкова на 15 поставів, збудована 1863 р. на р. Тетерів [51, с. 219]. Ю.Е. Янсон доводить, що основний товарообіг борошна у Волинській губ. здійснювався у містах Острозі, Корці та Житомирі, де його виробляли місцеві млини. Причому більшість з них, особливо ті, які знаходилися в маєтках, орендувалися євреями.

До джерелознавчого аналізу доцільно залучити працю О.Б. Братчикова «Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях» (1869), в якій охарактеризовано природно-кліматичні умови розвитку млинарства в досліджуваному регіоні. Зокрема, зазначено, що в Житомирському повіті вирощують такі зернові культури: жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, горох. Більшість зернових переробляється на місцевих водяних млинах. У жарку пору ріки висихають, включно з р. Тетерів, кількість води в них зменшується й млини місяць, півтора, а то й два не діють, від чого зростають ціни на борошно. Взагалі місцеві річки невеликі, повільні, мілководні. Так, наприклад, глибина Тетерева у найглибших місцях, біля млинових гребель, лише два сажні, в решті місць часто не більше двох аршин [2, с. 12, 15].

Окремо варто згадати працю Е.Ф. Зябловського «Землеописание Российской империи для всех сословий» (1810). У ній зазначено, що 1808 р. в м. Житомир діяло 7 млинів, які повністю забезпечували борошном місцеве населення (станом на 1798 р. – 5 419 осіб) [9, с. 367]. Найдавніша згадка про млин на Житомирщині датується 1611 р. й стосується водяного млина в с. Пархимівка Житомирського пов. Київського воєводства [37, с. 26].

Пріоритетне місце серед джерел нашого дослідження посідають документи українських архівосховищ, зокрема, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Найбільшу інформативність має фонд 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського

генерал-губернатора», матеріали якого охоплюють значний за обсягом фактологічний матеріал, дозволяють висвітлити локальні аспекти млинарства Житомирського повіту досліджуваного періоду.

Привертає увагу звернення вдови єврейки Чернишової до волинського генерал-губернатора, датоване 1835 р., у якому вона скаржиться на відібрання в неї прибутків з водяного млина на р. Тетерів в урочищі Кам'яний (Кривий) брід. До будівництва й утримання цього млина мав відношення її покійний чоловік єврей Чернишов (Чарний). Історія млина така. Наприкінці XVIII ст. житомирський міщанин Шлехерт на землі Житомирського староства власним коштом збудував кілька водяних млинів на р. Тетерів і впродовж шести років (1799–1805 рр.) віддавав економії третину прибутків з них. У квітні 1806 р. весняним паводком знесло греблю й млини. Два жорнові постави Шлехерт віддав економії, а один залишив собі з тим, щоб відбудувати один млин. Але 1829 р. весняним паводком і цей млин було зруйновано. У його відбудові взяв участь єврей Чернишов: він поставив у млин третій жорновий посад, з якого отримував прибуток. Після смерті Чернишова його вдова претендувала на отримання прибутку з третього каменя млина, але їй було відмовлено [41, арк. 1–12].

Не менш цікаве звернення австрійського підданого хірурга Давида Раха, який проживав у м. Житомир, до Житомирської міської думи від 31 травня 1849 р. про виділення на околиці міста земельної ділянки для спорудження вітряного млина і надання позики на його будівництво в розмірі 15 000 крб. сріблом терміном на 25 років. Дума відмовила Д. Раху у виділенні коштів, але визнала, що млин місту потрібен, тому, якщо він хоче, то може збудувати вітряк власним коштом, необхідна ділянка буде виділена, навіть, можлива деяка знижка при оподаткуванні млина на деякий час. Окремо зазначено, що за турботи, папір та інші витратні матеріали Д. Рах має сплатити в казну збір 1 крб. 20 коп. [39, арк. 1–14].

Наступна справа стосується звернення дворянина Адама Менчинського щодо отримання дозволу на спорудження кам'яного чотириповерхового парового млина з пекарнею і пилорамою, а також дерев'яного на кам'яному фундаменті флігеля в Житомирі у власній садибі на Санкт-Петербурзькій вулиці. 1858 р. дозвіл на будівництво млина А. Менчинський отримав, незважаючи на те, що Волинський губернський будівельний і дорожній комітет зауважив, що в місті вже є два водяні млини, які перебувають у власності міста, й новий млин «приходить в столкновение с частными интересами окружных владельцев водяных мельниц» [40, арк. 1–4].

Важливу інформацію про акціонування борошномельної галузі Житомира містить справа про створення товариства на паях під назвою «Товариство Житомирського парового вальцьового борошномельного млина Шпільберга». 1894 р. житомирський купець Авраам Лейбович Шпільберг подав у Міністерство фінансів проєкт статуту цього товариства, в якому зазначив, що метою товариства є виробництво борошна і торгівля ним у межах Російської імперії, а також постачання продукції за кордон. Млин має розміститися в садибі А.Л. Шпільберга в Житомирі. Причому губернський інженер Інгельський вже обстежив споруду, запропоновану під млин, і визнав її міцною й придатною для виробництва. Одночасно з проєктом товариства, А.Л. Шпільберг подав довідку про своє майнове забезпечення: капітал 60 000 крб., садиба і будинок в м. Житомирі вартістю 4 000 крб., лісова ділянка в с. Турчинка вартістю 90 000 крб., два склади лісу в м. Житомир вартістю 20 000 крб. [45, арк. 1–8].

Ще одна справа розповідає про наміри землевласника, статського радника Павла Вітовича Рузького створити в своєму маєтку при колонії Рудня Поштова Житомирського повіту акціонерне товариство на базі збудованого 1895 р. з дозволу Волинського губернського правління парового вальцьового млина. Задля цього 1898 р. він подав у Міністерство фінансів проєкт статуту товариства на паях під назвою «Товариство Руднянського парового вальцьового млина і маслобійні». Саму ж маслобійню ще мали спорудити. У зверненні зазначено: «Товарищество может значительно расширить производство уже существующей мельницы и дать местным жителям хороший заработок». Видаючи дозвіл, Волинське губернське правління нагадало, що згідно з чиним законодавством «в товарищество

допускаються тільки особи, права которых по владению недвижимым имуществом в Юго-Западном крае законом не ограничены» [46, арк. 1–6].

Окремий сегмент архівних документів складають судові справи з досліджуваної проблематики. Для прикладу наведемо кілька з них. У 1838 р. уродженець м. Лабуня Заславського пов. Волинської губ. Абрашка Шварцман, який проживав у м. Житомирі, орендував у поміщика Антона Грохольського млин. Через деякий час поміщик розірвав угоду з А. Шварцманом і конфіскував його майно, яке зберігалось у млині. Орендар був змушений звернутися до суду, але не зміг підтвердити право власності на майно [42, арк. 5]. 20 лютого 1850 р. ніжинський купець 3-ї гільдії грек Михайло Кириakov син Анасіогли, що проживав у м. Бердичеві, орендував у поміщика Валеріяна Станіславовича Узембло в с. Швейківка Житомирського пов. водяний млин на 12 поставів терміном на 1 рік по ціні 250 крб. за місяць (3 000 крб. за рік). Поміщик здав у оренду млин в поганому стані: не відремонтував трое жорен, погано полагодив дах. У зв'язку з цим намокли від дощової води й згнили жито, пшениця і борошно орендаря на суму 3 805 крб. 50 коп. (в поточному році пшениця коштувала від 1 крб. 65 коп. до 2 крб. 50 коп. за корець). Окрім того В.С. Узембло «взяв обманним шляхом» в крамниці у М. Кирикова 4 пуди цукру й 1 пуд кави на суму 200 крб. (на 150 крб. у прикажчика Абрама й на 50 крб. у Гершка Мошковича), а також 1 000 корців великих і дрібних висівок. Заява позивача про відшкодування збитків була залишена без розгляду через недотримання форми подачі скарг [43, арк. 1–4].

Потрібно також відзначити фонд 575 «Канцелярія київського окружного інспектора», який містить шляхові журнали окружних фабричних інспекторів Київського округу з відомостями про технічний стан млинів. Зокрема, часто згадується паровий млин польських поміщиків Вержбицьких у Житомирі. 1889 р. при огляді млина Романа Вержбицького фабричною інспекцією було встановлено, що на виробництві задіяні 18 поденних робітників і 10 помісячних, з яких: 1 мельник, 2 помічники мельника, 1 механік, 2 машиніста, 1 «крупчатник», 2 помічники «крупчатника», 1 кучер, 1 коваль, 3 сторожа, 6 різноробочих («чорноробочих»). Причому іноді вони працюють в нічні зміни [32, арк.40]. Згодом млин успадкував син Романа Вержбицького – Карл Романович Вержбицький. 1888 р. при огляді цього млина фабрична інспекція зробила припис про те, що не дивлячись на неодноразові попередження, у млині не огорожені небезпечні для життя механізми, тому вирішено передати справу про порушення техніки безпеки на розгляд мирового судді [31, арк.26]. 1892 р. фабрична інспекція зафіксувала склад робітників і розміри їх заробітної плати на паровому млині К.Р. Вержбицького: 1 мельник, 2 помічники мельника, 1 машиніст, 2 «змазчики» (50 коп.), 2 кочегари (50 коп.), 12 чорноробочих (40–50 коп.), 1 коваль (20 крб. на місяць). На час перевірки робітники млина працювали у дві зміни по 12 годин кожна. Такий режим роботи тривав впродовж ½ року, решту частину року працювала лише денна зміна [33, арк. 10].

Поодинокі відомості локального характеру з досліджуваної проблематики містяться у документах фонду 692 «Київський округ шляхів сполучення». Вони стосуються водних шляхів сполучення і млинів на них. Відомо, що часто інтереси власників млинів пересікалися з інтересами сплавників лісу. Так, наприклад, товариство селян с. Вишевич Житомирського повіту перш ніж збудувати млин на сплавної р. Тетерів мали отримати дозвіл Правління 10-го округу шляхів сполучення, яке відало будівництвом й експлуатацією шосейних, ґрунтових доріг і водних шляхів сполучення на території Волинської, Київської, Подільської і Бессарабської губ. (указ Сенату від 2 липня 1843 р.). 27 липня 1868 р. селяни-власники с. Вишевич зібралися у волосне правління на схід, де на основі 80-ї статті Височайше затвердженого 19 лютого 1861 р. Положення прийняли рішення про спорудження на власній землі на р. Тетерів млина в місці під назвою «Коноплянка». Необхідність спорудження власного млина обґрунтували так: «имея большую невыгоду и явную обиду, отдавая на чужих мельницах за перемол третью часть хлеба, есть необходимость построить свою мельницу». Оскільки р. Тетерів визнана сплавною нижче від с. Вишевич й вище за течією сплав плотів і лісового матеріалу не проводиться, то дозвіл на будівництво млина було отримано [50, арк. 9].

Допоміжним джерелом для вивчення млинарства Житомирського пов. є картографічні джерела. Зокрема, становлять інтерес наступні: «Карта мельниц, винокуренных, маслособойных и пивоваренных заводов Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской губерний» (редакції 1911 та 1912 років) та «Карта фабрик и заводов Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской губернии», які зберігаються у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського [11; 12; 13].

Джерельну базу нашого дослідження доповнюють світлини й поштові листівки із зображенням млинів і гідрологічних умов для розвитку млинарства у досліджуваному регіоні, які оприлюднені на різних електронних ресурсах [36, рис. 1–6]. На сайті «EtoRetro.ru», де містяться світлини старих міст, є унікальна світлина водяного млина К.І. Варварова на р. Тетерів із архіву житомирського краєзнавця А.І. Магаза [33, рис. 1]. На сайті телеканалу СК1 – Житомир.today розміщена світлина із зображенням водяного млина німкені Пауліни Шульц на березі р. Кам'янка [34, рис. 3]. На фото праворуч – ведеться будівництво пивоварні «Слов'янський паровий пивоварний завод» чеських переселенців з Моравії Осипа Махачека і Богдана Янса, які 1878 р. купили ділянку поруч із млином. Є дані про те, що млин Пауліни Шульц також було перероблено на пивоварню, на якій хазяйнували Реус і Альбрехт [14].

Значний інтерес викликають дослідження, які висвітлюють історію млинів, що збереглися до наших днів на Житомирщині. Так, наприклад, в Житомирі, на вул. Перемоги, 84 (колишня вул. Вільська) збереглася стара цегляна п'ятиповерхова будівля млина, збудованого в 1890-их рр. багатим житомирським домовласником і гласним Міської думи Моїсеєм Хаїмовичем Холоденком. Про млин згадує житомирський краєзнавець Б. Дубман в публікації «История Житомира. Прогулка по улице Победы». Млин працював на пару і був оснащений англійським обладнанням. За даними Пам'ятної книжки Волинської губернії на 1912 рік на цьому млині працювало 48 робітників. В той час у Житомирі було 4 парові млини, з яких млин Холоденка вважався найкращим. Зараз будівля млина належить Житомирському комбінату хлібопродуктів. Вона включена до реєстру пам'яток промислової архітектури України ХІХ ст. [6]. «Енциклопедія сучасної України» розповідає про «Житомирський завод «Вібросепаратор», історія якого починалася 1858 р. із невеликого кустарного підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, а 1913 р. вже складалася з потужного парового млина, ковбасного, маслосійного та миловарного заводів. Упродовж доби тут виготовляли 7,5 т борошна, 240 кг масла, 640 кг ковбаси, 320 кг мила. Зерноскочище підприємства приймало 320 т зерна. У 1945 р. на ньому розпочато виробництво млинарно-елеваторного устаткування [7].

Таким чином, джерельна база для вивчення млинарства Житомирського повіту ХІХ – початку ХХ ст. представлена економіко-статистичними й довідковими виданнями, архівними документами, зображальними матеріалами, публікаціями веб-сайтів. Інформативна наповненість, значний масив фактичних даних, поєднання різнопланової інформації про млинарство регіону, дозволяють залучити їх до переліку важливих джерел з даної проблематики. Аналіз комплексу представлених видів історичних джерел засвідчує їх чисельність і високий рівень репрезентативності, проте вони ще недостатньо досліджені й мало використувані. Джерелознавчий аналіз проблеми показує, що висвітленню піддавалися переважно соціально-економічні аспекти розвитку млинарства, натомість історичні розвідки із визначеної тематики мають переважно локальний характер. Згруповані за різними джерелами статистико-економічні дані про млини повіту в різні роки дозволяють зробити висновок про стан млинарства у досліджуваній період, прослідкувати зміни в його розвитку. Кожна з груп джерел має свої особливості, різний ступінь повноти, достовірності, об'єктивності інформації, потребує своєрідних методів та прийомів джерелознавчої критики, наукового пізнання. Вивчення джерельної бази переконує у необхідності застосування комплексного підходу при вивченні теми, адже лише системне залучення джерел усіх груп дає шанс максимально об'єктивно і правдиво відтворити процес розвитку борошномельної галузі регіону в досліджуваній період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России / Под ред. А.В. Погожева. – 2-е изд. (1907/8 г.), испр. и значит. доп. – Москва; Санкт-Петербург: Кальмансон, 1907. – 1092 с.
2. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / [соч.] А. Братчиков. – Житомир: В Тип. губерн. упр., 1868–1869. Вып. 1. – 1868. – 129, 27, 10, 13 с.
3. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – С.247-262; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – К: Тип. Л.М. Фиша и П.Е. Вольфсона, 1913. – 1177 с. – С. 693–713.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи Волынская губерния: Т. 10: Юго-Западные губернии: Ч. 1–3. – 1849–1850. Ч. 3: Волынская губерния. – 1850.
5. Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Санкт-Петербург: А.С. Суворин, 1902.
6. Дубман Б. История Житомира. Прогулка по улице Победы / Журнал Житомира // URL: zhzh.info/publ/31-1-0-5930.
7. Житомирський завод Вібросепаратор – Енциклопедія Сучасної України... // URL: esu.com.ua/search_articles.php?id=19273.
8. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии, Ч. 1 / Забелин А. – Київ: Тип. Штаба Киев. воен. Округа. – 1887. – 425 с.
9. Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи для всех сословий: [В 6 ч.]. Санктпетербургскаго пед. ин-та ординарного проф. Евдокима Зябловскаго. – СПб., 1810. – С. 367–368.
10. Календарь для мукомолов. (Справочная книга по мукомолью). – СПб.: Радциг А.А., 1904. – 376 с., табл.
11. Карта мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерний [Карты] / изд. Л.М. Шахновецкий. 1:[1 050 000]; 25 верст в дюйме. Киев: Типо-Литогр. «Прогресс», 1911 г.
12. Карта мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных заводов и фабрик Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской губерний [Карты] / Т-во «Треугольник»; сост. К.К. Мацянский. – 1:[1 050 000]; 25 верст в дюйме. – Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1912. // Мацянский К. Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской / Т-во «Треугольник»; сост. К.К. Мацянский. К.: Тип. И.И. Чоколова, 1912. – 388 с.
13. Карта фабрик и заводов Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской губерний / Правл. О-ва скорой мед. помощи; черт. В. Сидоренко. – К.: Литогр. С.В. Кульженко, [192-?]. – 1 к.: цв.; 43x51 см, цв.
14. Маленькі історії від житомирських річок – Zhytomyr.Travel // URL: www.zhytomyr.travel.
15. Мукомольное дело в России: настольная справочная книга для мукомолов, мельнично-строительных фирм, машиностроительных заводов с рядом статей о положении мукомольного дела в России, большим статистическим отделом: мельницы всей России и справочным отделом, извлечения из законодательства по мукомольному делу. – Одесса, 1909. – 592 с.
16. Обзор Волынской губернии за 1885 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1886. – IV, 67, [83] с.: табл.
17. Обзор Волынской губернии за 1886 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1887. – [4], 73, [124] с.: табл.

18. Обзор Волынской губернии за 1895 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1896. – [4], 65, [62] с.: табл.
19. Обзор Волынской губернии за 1899 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1900. – [4], 75, [72] с.: табл.
20. Обзор Волынской губернии за 1903 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1904. – V, [15], 79, [97] с.: табл.
21. Обзор Волынской губернии за 1906 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1907. – IV, 53 [90] с.: табл.
22. Обзор Волынской губернии за 1907 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1908. – [4], 62, [88] с.: табл.
23. Обзор Волынской губернии за 1909 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1910. – [4], 81, [92] с.: табл.
24. Обзор Волынской губернии за 1910 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1911. – [4], 83, [82] с.: табл.
25. Обзор Волынской губернии за 1911 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1912. – IV, 102, [87] с.: табл.
26. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1913. – IV, 104, [85] с.: табл.
27. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир: Волынская губ. тип. – 1914. – IV, 106, [85] с.: табл.
28. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским: Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. свед. Деп. Торговли и мануфактур П.А. Орлов. – СПб.: Тип. Братьев Пантелеевых, 1881. – IX, 753 с.
29. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России: Материалы для фабрично-заводск. статистики: Сост. по офиц. сведениям Деп. торговли и мануфактур П.А. Орлов и С.Г. Будагов. – 3-е изд., испр. и значит. доп. – Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1894. – [4], XVI, 827 с.
30. Памятная книжка Волынской губернии на 1900 год. – Житомир: Волынская губ. тип., 1900. – 628 с. разд. паг., 3 л. табл.
31. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Под. ред. И.И. Леонтьева (секретарь Волынского губ. стат. ком.). – Житомир: Волынская губ. тип., 1900. – С. 56.
32. Памятная книжка Волынской губернии на 1907 год / Изд. Волын. Губерн. Стат. Ком. – Житомир, 1906. VII, 40, 245, [1], 3-183, [1], 3-47, [1], 3-21, [3] с. – С. 98.
33. Река Тетерев. – Украина > Житомирская область > Житомир ... // URL: www.etoretro.ru.
34. Свод статистических данных о действующих в Европейской России мельницах. – СПб., 1895. – 58 с.
35. Список мукомольных мельниц России в 1908 году, Ч. 1. Товарные мельницы. – СПб., 1909. – 64 с.
36. Старі млини Житомирщини від зятого мандрівника. ФОТО ... // URL: news.dks.com.ua/.../30651-stari-mlini-zhitomirshchini-vid-z.
37. Стрішенець М. М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України XVI – XVII ст. / М. М. Стрішенець // Вісник ТДТУ. – 1996. – № 1. – С. 25–29.
38. Телеканал СК1 – Житомир. Чеські переселенці з Моравії О. Махачек // URL: <https://www.facebook.com/sk1tv/.../2074643849461002/?...>
39. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442, оп. 82, спр. 232.
40. ЦДАУК, ф. 442, оп. 89, спр. 138.
41. ЦДАУК, ф. 442, оп. 142, спр. 644.
42. ЦДАУК, ф. 442, оп. 147, спр. 369.
43. ЦДАУК, ф. 442, оп. 168, спр. 57.
44. ЦДАУК, ф. 442, оп. 623, спр. 100.
45. ЦДАУК, ф. 442, оп. 623, спр. 420.

46. ЦДІАУК, ф.442, оп.628, спр.46.
47. ЦДІАУК, ф. 575, оп. 1, спр. 4.
48. ЦДІАУК, ф. 575, оп. 1, спр. 6.
49. ЦДІАУК, ф. 575, оп. 1, спр. 7.
50. ЦДІАУК, ф. 692, оп. 16, спр. 9.
51. Янсон Ю. Хлебная торговля на Волыни / Ю. Янсон. – СПб., 1870. – 490 с.
52. Яроцкий Л.В. Промышленность и фабрично-заводская жизнь в Волынской губернии // в кн. Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год / Л. В. Яродский. – Житомир: Вол. Губ. стат. ком. В.Н. Козубский, 1896.

Olena Zham

SOURCES OF STUDY OF MILL TRADE IN ZHYTOMYR COUNTY XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES

The article analyzes the sources, which contain information about the flour production in Zhytomyr county of Volyn province of XIX – beginning of XX centuries. It makes inferences about information potential of individual groups of sources. There is a thesis about the significance of the complex attraction of different types of sources for the study of the identified issues.

Key words: mill, flour production, Zhytomyr district, sources, research.

Рис. 1. Водяний млин К.І. Варварова у Житомирі. Світлина із архіву А.І. Магаза

Рис. 2. Поштова листівка «Житомир. Млин на Псищах»

Рис. 3. Водяний млин Пауліни Шульц на р. Кам'янка

Рис. 4, 5, 6. Поштові листівки поч. ХХ ст. із зображенням млинів на р. Тетерів